

Dobszay László

Barokk dallamok átalakulása a magyar népi gyakorlatban

A népzene kutatás egyik legnagyobb problémájában, vagyis abban, hogy diakronisztikus értékelést kell adnunk olyan anyagról, amely szinkronisztikus adatfelvételre épül, némi segítséget remélhetünk” korai dallamfeljegyzések és a dallam XX. századi népzenei felvételeinek szembesítésétől. Régi énekeskönyvi dallamok élő változatainak összegyűjtése „sok értékes adattal járulna a variánsképződés törvényeinek megismeréséhez”,¹ s ezen keresztül olyan alapkérdések tisztázásához, mint például a néphagyomány folyamatossága,² a népi dallamemlékezet és ízlés sajátosságai, egyes zene-történeti korok behatásának mélysége, s fordított úton járva: eredetükben azonosítatlan népi dallamok hozzávetőleges kormeghatározása.

A korai írásos feljegyzés és a mai népi dallamalak azonban nem úgy áll egymással szemben, mint „hiteles, eredeti forma” és XX. századi „áténeklés”. Az írásos adat maga is a leíró szándékaitól, a kor notációs gyakorlatától, egy helyi szokáshoz való viszonyától függően egy esetleges dallamformát ad. Lehet az a leíró egyéni kompozíciója vagy egy kompozíció pontos másolata; lehet egy adott helyen, adott változatban élő dallamnak a kor írásgyakorlatához igazodó, többé-kevésbé megbízható rögzítése; lehet élő dallamnak önkényes átdolgozása, stb. Általában a „régikóták a dallamnak éppen csak csontvázát adják”,³ s az is kérdéses, vajon egy külföldről jött, változatlan kottaképpel nyomtatott dallam nem hangzott-e másképpen már első magyarországi megszólalásakor.

Másrésről, a mai népzenei feljegyzés is pillanatfelvétel: a dallamot a helyi hagyomány, az énekes-egyéniség, konkrét időpont, felvételi esetlegességek stb. által befolyásolt, egyszeri formában halljuk. Az esetlegességeket csak az adatok nagy száma és a variánsok összehasonlító elemzése ellensúlyozhatja. Ennek ellenére bizonyos általános törvényszerűségek még az egyedi párhuzamok regisztrálásakor is kimutathatók, ha nem is az egyes dalra, de az átvétel és az átalakítás, a kiválasztás és asszimiláció egészére nézve.

¹ Kodály Zoltán: *Magyar népzene*. Budapest 1969⁴. 64.

² Vö. Kodály Zoltán: „Néprajz és zene-történet”, in: *Visszatekintés*. Szerk. Bónis Ferenc. Budapest 1963. 23.

³ Kodály Zoltán: *Magyar Népzene*. 71.

*Dobszay László zenetörténész, karnagy, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola egyházzenei tanszakának tanszékvezető egyetemi tanára, a Magyar Egyházzenei Társaság elnöke. — A cikk német eredetije: „Die Umgestaltung von Barockmelodien in der ungarischen Volkspraxis”, *Studia Musicologica Acad. Scient. Hung. XVI* (1974) 15-23.*

Korai dallamfeljegyzéseink többsége egyházi énekeskönyvekben található. Ez kétségtelenül egyoldalúvá teszi a képet. Van azonban ennek előnye is: a templomi énekek funkcionálisan kötött, mindig tömeg-éneklésben elhangzó, századokon át folyamatos és tradicionális gyakorlata világosabban megmutatja a közösségi érvényű alakot, mint a változékonyabb és individuálisabb világi anyag. Jellemző, hogy míg a XVI-XVII. századi históriás és más világi írott anyag utóéletét alig tudjuk a népi gyakorlatból kimutatni, addig az egyházi anyag elég nagy része századunkig nyomon követhető.⁴ A templomi gyakorlatot természetesen befolyásolta az, hogy az éneket hivatott szakember vezeti, de meg kell vallani, hogy a dallam fenntartásában az élő szájhagyománynak nagyobb szerepe volt, mint a kottának.⁵

Első teljességre törekvő egyházi énekeskönyvünk, a Cantus Catholici,⁶ éppúgy, mint későbbi társai, igen vegyes anyagot rögzít. Vegyesen föllelhetők benne középkori hagyományra visszavezethető és divatos XVII. dallamok, élő gyakorlatra támaszkodó feljegyzések és tudós szerkesztmények, hazai és külföldi előzményekre támaszkodó dallamok, szívesen befogadott és a tényleges használatba valószínűleg soha nem került tételek. A középkori és XVI. századi anyag, úgy látszik, jobban gyökeret vert a néphagyományban, a XVII. században beáramló, korabarokk kanció viszont jórészt írásban maradt, az életbe nem ment át. Ha egyik-másik dallam mégis befogadásra talált, úgy gyökeresen átalakult, hozzáidomult népének-hagyományunk egészéhez. Alább négy ilyen barokk jellegű dallamnak Cantus Catholici-beli⁷ alakját vetjük össze a népi változatokkal. Az írásos feljegyzés előzményeit, a további forrásokra és a külföldi párhuzamokra vonatkozó utalásokat —minthogy Papp Géza részletesen tárgyalja—, itt mellőzhetjük.

①

a) O je - su - le, dul - ce - do - cor - di - um,

b) O é - de - sem, szerel - mes kis - de - dem,

cu - pi - do men - ti - um, te - nel - lu - le.

ér - tem ember - ré lett szent Is - te - nem.

⁴ Lásd Szendrei Janka — Dobszay László — Rajeczky Benjamin: *XVI-XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*. I-II. Budapest 1979.

⁵ Kodály Zoltán: „Néprajz és zenetörténet”. 229.

⁶ 1651. Facsimile kiadása: *Magyar Irodalmi Ritkaságok* 35., 38., 39. sz. Budapest 1935.

⁷ Példáinkat a következő kiadás sorszámai szerint közöljük: Papp Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára II. Budapest 1970.

O u - ni - cum bel - lis - si - mac
 () vég - he - tet - len sze - re - lem,
 for - mac com - pen - di - um Pu - el - lu - lae,
 és ki - he - szél - he - tet - len ér - ze - lem.

2

a) Vis ti - bi di - cam Je - su mi, me - i a - mo - rem a - ni - mi,
 b) A - karod - e é - des Je - zusom, szí - vem sze - rel - mét megmondom,
 c) El - végez - vén a vacsorát, tudván Je - zus a vég - ó - rát,

Quo ac - cen - sus in - ca - les - cit, i - nar - des - cit?
 mellyel hoz - zád gyú - la - do - zik és lán - go - zik,
 lá - ba - it ta - nit - vá - nyok - nak s mindnyá - juk - nak,

Quidquid a - ma - bi - le mundus dat, cor Je - su mi - nus ae - stimat,
 ó boldog szívem sze - relme, lel - kemnek é - des gyötrei - me,
 mosni és tör - le - ni kezdet - te, e szent példát cseleked - te.

b) nagyobb dolog Is - ten kedve, hogy sem mit felér az el - me.

3

a) In - fi - ni - tae bo - ni - ta - tis

b) Jaj, mit lá - tok, rút szem - lé - lek,

c) Pá - ha - fu - tá - som - nak vé - gén

d) Vi - lág vál - tó - ja szü - le - tek,

a) el immen - sae chari - ta - tis scenam reclu - dit praese - pium.

b) mi - kor kereszt - fá - ra né - zek, megfeszült drága Jé - zusom - ra.

c) é - letemnek végső részén, szörnyű ha - lál ve - tett tő - rén.

d) szüz ál - tal nekünk a - da - ték, ez napot az Úr szerzet - te,
szent fiát hozzánk küldöt - te.

a) Hic ignis fri - get, hic amor fri - get, hic Deus ja - cet,

b) Ó, fényes szemem, hasadj meg szívem, hogy büntete - nél

c) Ím meg - a - kadtam, sír - ba száll - ottam, Cháronhoz juttam,

hic Verbum ta - cet, hic immor - ta - lis nascitur mor - ta - lis.
 és szentelenül ő - tet kíntat - ni látom kép - te - le - nül.
 Léthé - re úsztam, lelkem várá - ból jaj, ki - szo - rit - tat - tam.

④

a) O Mari - a Vir - go pi - a magna morta - lium patro - ra.
 Tuum de - cus, quam - vis caecus et pulchra coeli cernit do - na.
 b)
 c) () szentséges Szűz Mária Csíksomlyónak szép csilla - ga.

a) Ti - bi supplex cadit terra, canit praeco - ni - a synce - ra.
 b)
 c) Té - ged jöttünk köszönteni, méltóztassál meghallgat - ni.

Szerkezetileg az 1. példában⁸ a népi gyakorlat a részben hasonló 2. és 4. sort közös alakra hozta; az 1. sorban —kihasználva a szövegtagolást—, kis belső osztással áttekinthetőbbé tette a sor belső szerkezetét, s ellentétet hozott létre a két kis ívre tagolt 1. valamint a nagyívű 2. második között.

⁸ a) Cantus Catholici 1651. Papp Géza, i. m. 101. sz., 252. és 501. o. b) Csík m. Domokos Pál P. gyűjtése.

2. példánkban⁹ a Cantus Catholici moll-zárlata már a változatok fényében is¹⁰ kivételesnek látszik. Náraynál az 1–2. sor —a CC alaktól eltérően és a népi adattal egyezően— az alaphangon zár, a CC erőltetett metrum- és jelleg- (sőt tempó-?) váltását kihagyja. Bár a Náray-alak itt sem nélkülözi az egyénieskedő átalakítás jegyeit,¹¹ a lényeges szerkezeti pontokon mégis valószínűleg az élő gyakorlat nyomán tér el a negyven évvel korábbi följegyzéstől. A Deák-Szentes énekeskönyv adata pedig szinte korai népénekgyűjtésnek tekinthető.

3. példánkban¹² a b) adat inkább csak részletekben keres hajlékonyabb megoldásokat (pl. a második rész szekvenciája). A c) bukovinai adat is őrzi a szerkezetet, csak az indítás erős átalakításával kap patetikusabb fejet. A d) példa viszont szerkezetileg is eltér: az utótagot elhagyja, a 3. sort megismételi, refrénné fejleszti. A kialakult ál-négysoros forma természetesen illeszkedik 4x8 szótagos népénekeink hatalmas csoportjába, melyben patinás himnusz-dallamoktól megszakítatlan —sokszor variánsokkal összekapcsolt— sor visz a XIX. századi, meglehetősen sablonos motivikájú „búcsúsének”-típusokig.

Hogy azonban olykor ezek mögött is állhat komplikáltabb műzenei anyag, jól illusztrálja 4. példánk.¹³ Az ismétlést —melyet b) példánkban a variálás miatt kiírtunk!— elhagyva a metrikus felépítéssel alátámasztott kilences szótag-számot a 8+9, 8+9, R. 8+9 képletből olyan 4x8-as strófát képez, mely szinte kínálja, hogy dallamfelépítésben is népénekszerűbben rendezkedjék be (pl. 2. sor).

Dallami szempontból az átalakulás legfeltűnőbb jegye, hogy nem vesz tudomást a dallamok írásos formájában még benne érezhető *harmóniai* háttérrel. A harmóniailag nyomatékosított, igazi dúr fordulatok tompulnak (2. példa 1–2. sor; 4. példa 2. sor, stb.). Ahol az írásos alakban egy akkord által összehozott hangok állnak, a népi változat nem egyszer más, a harmóniai logikát megbontó hangokat alkalmaz. Ezzel átrendezésre is tér nyílik: a harmóniaváltások tagoló szerepétől független, sőt esetleg versszakonként különböző melodikus hangcsoportok alakulnak ki (1. példa 2. sor; 2. példa 4. hang; 3. példa 1. sor; 3. példa 3. sor közepe; 4. példa 3–4. sorában a T-S és D-T értelmű dalrészletek irányának megfordítása, stb.).

A harmóniai mondanivaló elvesztését azonban ellensúlyozza a felszabaldultabb, beszédesebb dallamformálás. Ilyen az 1. példa elején a rövidebb és hosszabb motívum összekapcsolása, a 2. sor töretlenebb íve; a 2. példában az írásos forma kissé ügyetlenül szűk ambitusának átértelmezése a parlando ünnepelesen recitáló, zsolttározásra emlékeztető hangvételévé; a 3. példa elején a metrumot hangsúlyozó kottás dallamalaknak 4+4 osztású, melodikusabb

⁹ a) Cantus Catholici 1651. b) Náray Gy. 1695. Papp G. 163/a és b/, 291. és 554. o. c) Udvarhely m. Forrai M. gyűjtése.

¹⁰ Papp G. 291. Vö. a Stark-virginálkönyv változatával, uo. 554. o.

¹¹ Papp G. 554. o.

¹² a) Cantus Catholici 1651. Papp G. 200. sz., 313. és 585. o. b) Udvarhely m. Forrai M. gyűjtése. c) Bukovina. Domokos Pál P. gyűjtése. d) Udvarhely m. Forrai M. gyűjtése.

¹³ a) Cantus Catholici 1651. Papp G. 201. sz. 315. és 585. o. b) Udvarhely m. Forrai M. gyűjtése.

vonallal való kicserélése; a szekvencia hangismétlései helyett melodikus megmozgatással beszédesebb szakaszok.

Ehhez még hozzájárul a hajlítások szerves beépítése, melyek, bár más eszközzel, de ugyanúgy a forma, a dallamív folyamatosságának eszközei, mint voltak a „műzenei” változatban a nagyobb léptékű szolgáló harmóniai menetek.

A harmóniai háttér mellőzésének következményeit *ritmikailag* is kimutathatjuk. Az írásos alak erős, csaknem hivalkodó metrikai alkata néhány ritmikus sztereotípián kívül elsősorban a harmóniai tagolásnak eredménye, s így a harmóniai menet mellőzésével a metrikus ritmus-képletek is háttérbe vonulnak. A metrikai elosztásról a népi alak egyáltalán nem vesz tudomást, s ha egy-egy részletben fel is csillan a ritmika emléke (1. példa: Jesule — édesem, cordium — kisdedem), ez sehol sem rendezkedik következetes ütemekbe.

Az „eredeti” jellegéből itt valóban elveszt valamit a népi változat, de nyereséggel más tekintetben. Egyrészt a szöveghez való alkalmazkodás, a parlando terén: a kis ritmikai egységekben, a sor belső elosztásának megismétlődő átrendezésével is:

5

Népdalaink egyik legjellegzetesebb sajátja ez: a hangok egyazon sora más-más kapcsolatokat mutathat, más-más hangot tekintve főhangnak, többféle melodikus alakulatban értelmezhető, kiindulva a szöveg-elosztásból de zenei szempontból is kellemes változékonysággal. Eközben bizonyos hangközök szerves kapcsolata mégis megmarad, s így a kettős tendencia folyamatosságot, ugyanakkor különös lebegést idéz elő:

6

Jaj mit látok, mit szemlé-lek mikor kereszt - fá - ra nézek...

Világ Vál - tó - ja szüle-ték Szűz ál - tal nékünk a - da - ték...

Hogyan értékeljük e változásokat? Ha az írásos formát „hitelesnek” tekintjük, akkor a népi változatok kétségtelenül „romlottak”. A fönt már ismertetett tapasztalatok miatt azonban még történetileg sem megfelelő ez az ítélet, esztétikailag még kevésbé az. A lényegében azonosan maradt dallamgondolat más-más egyensúlyt valósít meg más-más életkörnyezetben. A zenei eszközök teljes kihasználása a zenetörténet egyik korszakában sem lehetséges: minden kor vagy stílus szükségszerűen háttérbe szorít —vagy igen módosított értelemben használ— *egyes* elemeket, hogy ne gátolják *más* konstitutív tényezők érvényesülését. A bécsi klasszicizmus modulációs térképei, tematikus munkája legföljebb egy igen átértelmezett polifóniával voltak egyesíthetők. Még inkább így van ez, ha a zeneművet nem elszigetelten, hanem életfunkciójával együtt nézzük. E barokk dallamok, bármennyire egyszerűsítik is a műzenei stílust, írott formájuk szerint aligha válhattak volna magyar népénekké. (Sőt inkább azt a kérdést vetik föl: miért volt a középkor után egyre nehezebb a stílusok tömegzenei megfelelőjét megteremteni a banalitás veszélye nélkül.) Ha a népi gyakorlat megreked a tovább-egyszerűsítésnél, mint nemegyszer a XIX. században, akkor joggal beszélhetnénk „félreéneklésről. De nem ez történt, hanem az elveszett (vagy inkább: elvetett) műzenei elemeket az élő gyakorlat, a hagyományozott énekmod tárházából merített más elemekkel pótolták. A lényegében azonos dallam-ideálnak amattól eltérő, de talán realisabb, élet-szerűbb változata jött így létre, amazzal egyenértékűen nemes esztétikai tartalommal.

Mintha a befogadásnak e módosító hatására az énekeskönyvek összeállítói is számítanának. „... ím egynehány régi és új, deák és magyar énekek, a sok együgyűek közzül, akik helyesebbnek látszattanak, egybe-szedettek, és kibocsáttanak” — írja a Cantus Catholici előszava. Majd így folytatja: „*Ha kedved szerént valók, kegyes Olvasó, élj vélek...*”